

CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA BISERICA MARE DIN CETATEA AIUDULUI. I: INTERIORUL BISERICII

Daniela MARCU ISTRATE^a, Sebastian Ovidiu DOBROTĂ^a,
Vasile Paul SCROBOTĂ^a, Ionuț Cosmin CODREA^b

^a Institutul de Arheologie Vasile Pârvan, București, România; e-mail: dmarcuistrate@gmail.com; sebastiandobrota@gmail.com; paulscrobota@gmail.com

^b Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva, România; e-mail: ionut.codrea@yahoo.com

Doamnei Marianne Dumitrache,
Omagiul autorilor la cea de 80-a aniversare

Keywords: medieval church, Aiud, archaeology of churches, Transylvania, medieval Hungary

Abstract: At the start of the 21st century, the fortress in the city of Aiud housed two churches, one larger, of Calvinist Rite, with a 15th-century Gothic aspect, the other one smaller, of Lutheran Rite, rebuilt in the 19th-century over the demolished structure of an older one, which was likely dating back to the 14th century. The large church had also suffered modifications over its long history, mostly in Baroque style, but its origins and actual age were unknown. Archaeological excavations at the large church of the Aiud Fortress first started in 2008, and were then resumed in 2018, in the context of a restoration project. Continuing to this day, the investigations brought to light a plethora of new data about the historical development of the site, foremost amongst them being the discovery of the ruins of an earlier church underneath the 15th century one. Inside the present-day choir, robber trenches and remnants of foundation masonry retraced the outline of a sanctuary which ended eastwards in a polygonal apse, propped on the corners by buttresses. Further west, in the first bay of the present-day southern side-aisle, were brought to light the ruins of the interlocking between the old nave and its sanctuary. Nevertheless, this older church, already showing a Gothic layout, had not been the first Christian cult building of Aiud, as rather conclusively proved by the fact that its apse overlapped a grave. However, at this time, it cannot be concluded if this burial should be connected with the original small church, or with an even older structure on the site of the large one.

Regarding the present-day large church, the excavations evinced a multistage evolution, with the sanctuary being built at first as an expansion of the older cult building. The construction of the sanctuary actually involved two distinct phases, the second one being effectively a rebuilding from foundation up, on an only slightly different trajectory. The erection of the new naves, and the demolition of the older one, came only at a later time. After this, there were a series of small scale interventions, and then the 18th-century brought major transformations. The church was burned down at the start of the century, and remnants of historical pavement still covered in soot and ashes could still be found during the excavations, underneath elements of fallen vaults. After functioning for a long while in improvised circumstances, the interior of the church was refurbished in the Baroque style at the end of the century, only the sanctuary retaining its historical Gothic looks. As part of the renewal, the inner ground level was raised with almost 1 m of rubble and various backfills, and, during the current renovation, the top layer of this re-leveling has produced about 400 coins, spread over the 19th and 20th century, with only a few pieces from the second part of the 18th one. The newest major makeover of the interior took place in 2019, when, stirred by the archaeological results, the renovation team lowered the ground level of the sanctuary back to its original pre-18th-century one.

Besides the data regarding the evolution of the built structures of the church, the archaeological excavations also brought to light a number of burials, both predating the present-day cult built and performed inside it, a myriad of fragmented architectural elements, and archaeological materials, mostly of ceramic nature, spread over a time frame ranging from Roman times to the early modern and contemporary periods.

Due to the huge amount of data, this paper presents only a brief look on the results of the archaeological excavations undertaken inside the church. The results of the investigations carried out outside the church will be presented at a later date.

Cuvinte-cheie: biserică medievală, Aiud, arheologia bisericilor, Transilvania, Ungaria medievală

Rezumat: La începutul secolului al XXI-lea, în cetatea din orașul Aiud se aflau două biserici, una mai mare, reformată, cu un aspect gotic de secol XV, cealaltă mai mică, evanghelică, recondiționată în secolul al XIX-lea peste structura demolată a uneia mai vechi, ce data probabil din secolul al XIII-lea. Biserica mare suferise și ea modificări pe parcursul îndelungatei ei istorii, îndeosebi în stil baroc, dar originile și vechimea ei adevărată erau necunoscute.

Săpăturile arheologice de la biserica mare a Cetății Aiudului au început în 2008, pentru a fi reluate abia în 2018, în contextul unui program de restaurare. Continuând și în ziua de astăzi, investigațiile au furnizat o multitudine de noi date despre evoluția istorică a sitului, îndeosebi prin descoperirea ruinelor unei biserici mai vechi sub cea de secol XV. În interiorul corului actual, șanțuri de demantelare și rămășițe de fundații retrăsau conturul unui sanctuar încheiat spre est într-o absidă poligonală, cu contraforturi pe colțuri. Mai la vest, în prima travee a actualei colaterale de sud, au fost aduse la lumina zilei ruinele întrețeserii dintre vechea navă și sanctuarul acesteia. Această biserică, deja prezentând o planimetrie gotică, nu a fost însă prima clădire de cult creștină a Aiudului, după cum rezulta destul de evident din faptul că absida acesteia a suprapus un mormânt. Totuși, pentru moment, nu se poate stabili dacă această înhumație trebuie pusă în conexiune cu biserica mică originală sau cu o structură încă și mai veche de pe locația bisericii mari.

În ceea ce privește biserica actuală, excavațiile au relevat o evoluție în mai multe etape, cu sanctuarul inițial construit ca o extindere a clădirii de cult mai veche. Înălțarea sanctuarului a implicat de fapt două faze distincte, cea de a doua fiind efectiv o recondiționare de la nivel de fundație pe un traseu numai ușor diferit. Ridicarea noilor nave și demolarea celei vechi au avut loc ulterior. Au urmat intervenții de mai mici proporții, după care secolul al XVIII-lea a adus transformări masive. Biserica a fost arsă la începutul secolului, și rămășițe din pavajul istoric, încă acoperite în funingine și cenușă, au mai putut fi găsite în timpul săpăturilor, sub elemente aparținând bolților prăbușite. După ce a funcționat vreme îndelungată în circumstanțe improvizate, interiorul

bisericii a fost reamenajat în stil baroc la sfârșitul secolului, numai sanctuarul reținându-și aspectul gotic. În cursul acestor transformări, nivelul de călcare interior a fost ridicat cu aproape 1 m de molozuri și diferite alte umpluturi, și, în cursul restaurării actuale, stratul superior al acestei nivelări a produs în jur de 400 de monede, acoperind îndeosebi perioada secolelor al XIX-lea și al XX-lea, cu numai câteva piese din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Cea mai nouă modificare majoră a interiorului a avut loc în 2019, când, însuflețit de rezultatele cercetărilor arheologice, membrii colectivului de restaurare au coborât nivelul de călcare din sanctuar înapoi la cota sa originară de dinaintea secolului al XVIII-lea.

Pe lângă datele colectate privind evoluția structurilor clădite ale bisericii, săpăturile arheologice au adus la lumină și o serie de morminte, atât anterioare clădirii de cult actuale cât și efectuate în interiorul acesteia, o multitudine de fragmente de elemente arhitecturale, precum și materiale arheologice, îndeosebi de factură ceramică, răspândite pe un interval pornind din timpurile romane și mergând până în perioada modernă timpurie și actuală.

Ca urmare a imensei cantități de informație colectată, acest articol prezintă pe scurt numai rezultatele săpăturilor arheologice efectuate în interiorul bisericii. Rezultatele investigațiilor efectuate în exteriorul bisericii vor fi prezentate ulterior.

Veche așezare a comitatului Alba, municipiul Aiud (*Nagyenyed, Enyed, Strassburg am Mieresch, Grossenyed, Engeten, Egydstadt* etc.¹) este așezat pe drumul de la Alba Iulia spre Turda, desfășurându-se pe ambele maluri ale râului omonim, pe terasa malului stâng al Mureșului. Localitate cu drept de târg încă din evul mediu², a beneficiat de o lungă și bogată istorie, concentrată, din punctul de vedere al patrimoniului imobil, în zona centrală a localității, și îndeosebi între zidurile de apărare ale puternicii cetăți a Aiudului, ce supraviețuiește și astăzi, deși văduvită de șanțul de apărare (Fig. 1³).

Prima mențiune documentară a localității este considerată ca fiind un act emis în 7 noiembrie 1293 de către regele Andrei III (1290–1301) al Ungariei și Croației, prin care era întărită o danie făcută Capitulului de Alba Iulia de către regele Ladislaus IV Cumanul (1272–1290) – 60 de familii de români, origine de pe alte moșii și așezate pe posesiunile acestuia *Enud* (Aiud) și *Fylesd*⁴. Indirect, atestarea documentară este și mai timpurie, situație ce se repetă în 1299, când, la statornicirea pietrelor de hotar dintre *Enyed* (Aiud) și *Orbo* (Oarba), se menționează că episcopia pierduse actele pe care le avea în legătură cu aceste două posesiuni cu ocazia răscoalei sașilor din 1277⁵. Materialele arheologice descoperite sugerează că începuturile Aiudului medieval se cuvin împinse și mai mult înapoi în timp, săpăturile furnizând cantități respectabile de ceramică caracteristică secolelor X–XII, în contexte elocvente de etape de locuire succesivă⁶.

Când anume a ajuns așezarea astfel formată să aibă și biserică, este mai dificil de precizat. Un act din 3 martie

1332 îi menționează pe preoții Aiudului⁷, în perioada 1317–1320 sunt consemnate veniturile anuale ale parohiei din Aiud⁸, iar, și mai înainte, într-un act din 4 septembrie 1302 se menționează că încă din vechime oamenii capitlului de Alba strângeau dijmele Aiudului (*Enudin*)⁹. În orice caz, toate aceste date sunt anterioare celor menționate în bine-cunoscuta inscripție citită de Szathmáry în secolul al XIX-lea pe unul dintre contraforturile bisericii mici (Fig. 2/a)¹⁰:

HOC•OPUS•
INCHOETVM
EST ANNO•
DNI•M•CC•
C•X•X•X•III
ET•FINI
TUM•III

Deși în prezent nu mai există, fiind demolată în 1865–1866 și înlocuită de actuala biserică evanghelică (Fig. 2/b), biserica mică din cetatea Aiudului este bine documentată pentru un monument dispărut, beneficiind, chiar înainte de dezafectarea ei, de înregistrări care – după standardele perioadei – au fost detaliate. În privința destinației sale inițiale, este suficient de menționat că, situată în partea de est a cetății Aiudului, puțin decalată către nord față de axa fortificației, biserica avea într-adevăr proporții reduse, în pofida adăugirilor făcute în decursul timpului la nucleul inițial – după toate aparențele o sală simplă, iar la subsol funcționa un osuar, în care, conform informațiilor de epocă, se aflau depozitate 1400–2000 de schelete¹¹. Toate aceste trăsături conduceau către interpretarea bisericii mici drept o construcție ce se încadrează în seria capelilor accesorii bisericii principale, fenomen frecvent întâlnit în mediul german al Transilvaniei,

¹ Socaciu, Takács 2010, p. 32; Suci 1967, p. 28; Szabó 2003, voce Aiud.

² Binder 1997, p. 47; Fabini 1998, p. 225.

³ Cu excepția cazurilor în care se precizează o sursă bibliografică pentru ilustrație, fotografiile și desenele se datorează colectivului de cercetare arheologică ce a întreprins lucrările de la biserică în 2008 și 2018–2020.

⁴ DIR.XIII C.II, nr. 446, p. 400–440; Dumitrache 1978, p. 45; Fabini 1998, p. 223; *Urkundenbuch...*, vol. I, nr. 195.

⁵ DIR.XIII C.II, nr. 499, p. 455–456; Dumitrache 1978, p. 45; Fabini 1998, p. 224; *Urkundenbuch...*, vol. I, nr. 529f.

⁶ Situațiile la care se face referință au fost identificate în timpul săpăturilor din exteriorul bisericii. Rezultatele, aflate încă în prelucrare, vor fi prezentate într-un studiu ulterior.

⁷ DIR.XIV C.III, nr. 56.

⁸ DIR.XIV C.I, p. 268; Fabini 1998, p. 224; *Urkundenbuch...*, vol. I, nr. 329.

⁹ DIR.XIV C.I, p. 19; *Urkundenbuch...*, vol. I, nr. 224.

¹⁰ Burnichioiu 2006, p. 9, fig. 7; Szathmáry 1868, p. 52.

¹¹ Burnichioiu 2006, p. 10; Seivert 1866, p. 13; Szathmáry 1868, p. 48–52.